

MÜTEKADDİMUN EŞ'ARİLERİN ŞİİLİK ELEŞTİRİLERİ (BÂKİLLÂNÎ ÖRNEĞİ)*

Cemil HAKYEMEZ**

Betül YURTALAN***

Öz

Şiîlerle Şiî olmayanlar arasında ilk dönemlerden itibaren başta imamet bahsi olmak üzere ilmi konular tartışılmış ve karşılıklı eleştiriler yöneltilmiştir. Şiîlerle imamet bahsi üzerinden ilk tartışmaları Mu'tezilîler yapmıştır. Her ne kadar sonraki süreçte Hanbelîler Şiîlerin şiddetli bir muhalifi olarak karşımıza çıkmışlarsa da, eleştiriler ilmi anlamda daha ziyade Eş'arî âlimler tarafından sürdürülmüştür. Eş'arî gelenekten Şiîlik eleştirisiyle öne çıkan isimlerden birisi Bâkîllânî'dir. O hem Bâtınîlere karşı müstakil bir eser yazarak eleştiride bulunmuş hem de diğer eserlerinde İmamiyye'yi eleştirmiştir. Dolayısıyla bu şekilde Şiâ'nın iki güçlü kolunu da muhatap olarak karşısına almıştır. Bunun sebebi, onun, İmamîlerin daha rahat hareket edebildikleri ve bunun yanı sıra Fâtımîlerin ve Karmatîlerin farklı bölgelerde etkili olduğu bir dönemde yaşamış olmasıdır. Bâkîllânî, Bâtınîlik reddiyesinde tevil anlayışları üzerine yoğunlaşırken İmamiyye'yi imamet bahsi üzerinden eleştirmiştir. O, imametle ilgili eleştirilerde temelde Mu'tezilî geleneği takip etmişse de meseleyi detaylı bir biçimde ele almış ve kendi delillerini ortaya koymuştur. Bâtınîlik eleştirisi ise, günümüze ulaşan ilk tam reddiye olması dolayısıyla oldukça önemlidir. Onun Bâtınîlere yaklaşımı kendisinden sonraki âlimler için de belirleyici olmuştur. Bâkîllânî'nin iki mezhebe yönelik eleştiride de, kendisinden sonraki Eş'arî âlimler üzerinde hem yöntem hem de delillendirme yönünden etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bâkîllânî, Şiâ, Ehl-i Sünnet, Reddiye, İmamet, Bâtınîlik

THE SHI'ITE CRITICIZES OF MUTAQADDİMÜN ASH'ARITES (THE EXAMPLE OF BÂQİLLÂNÎ)

Abstract

Shi'i and non-Shi'i scholars discussed scientific topics, especially about imamate and they criticized each other since the first period. Mu'tezilîte scholars made the first discussions on the imamate debate with Shi'ite scholars. Although in the next process, Hanbalites emerged as a violent opponent of Shi'ites, the criticism

Atf: Hakyemez, Cemil; Yurtalan, Betül (2018), "Mütekaddimun Eş'arîlerin Şiîlik Eleştirileri (Bâkîllânî Örneği)", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (14), ss. 57/72.

*Bu makale Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 04-06 Mayıs 2018 tarihleri arasında düzenlenen V. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Eş'arîlik Sempozyumunda sunulan tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

**Prof. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi, (cemilhakyemez@hitit.edu.tr), orcid.org/0000-0002-0525-1293.

*** Arş. Gör., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi, (betulyurtalan@hitit.edu.tr), orcid.org/0000-0003-3594-8427.

in the scientific area was maintained by the Ash'arite scholars. One of the prominent names in the Ash'arite tradition criticizing Shi'ism is Bâkılânî. He criticized Bâtînîyya by writing an independent book and he also criticized Imamiyya by parts in his other books. Because he lived in a time when the Imamate people could move more comfortable, as well as when the Fatimids and Qarmatis were influential in different regions. While Bâkılânî concentrated on the understanding of the ta'wil in the rejection of Bâtînîyya, criticized Imamiyya over the imamate debate. Although he followed the tradition of Mu'tazila in the criticism of the imamate, he dealt with the matter in detail and revealed his own evidence. His criticism of the Bâtînîyya is very important because it is the first complete refutation that has reached the day. His approach to the Bâtînîyya has also been decisive for the scholars who were after him. It is understood that Bâkılânî's criticism of the two sects had an influence both by method and evidence on his subsequent Ash'arite scholars.

Keywords: Bâkılânî, Shia, Ahl-i Sunna, Refutation, Imamate, Bâtînîyya

İlk İmamet Eleştirileri

İlk dönemde Şiilik eleştirileri daha ziyade imamet bahsi üzerinden yapılmıştır. Erken dönem kaynaklarına göre Şîa'yla ilk imamet tartışması yapanların başında Mu'tezilîler gelmektedir. Hayyât'ın (300/913 [?]) bildirdiğine göre, Mutezilî Ebu'l-Huzeyl el-Allaf'ın (227/841) takipçilerinden Ali el-Usvarî (240/854), Harun Reşid'in (193/809) veziri Yahya b. Halid el-Bermekî'nin (190/805) düzenlediği ilim meclislerinde Ali b. Mîsem et-Temmâr'la (183/799'dan sonra) imamet konusunda tartışmalar yapmıştır.¹ Ardından Sümame b. Eşres (213/828) gibi Mu'tezilîler de, Halife Me'mun'un huzurunda Ali b. Mîsem gibi Şîi kelimcilerle bu ilmî münazaralara devam etmişlerdir.² Söz konusu tartışmalarda isimleri öne çıkan Câhız (255/869) gibi diğer Mu'tezilî âlimler de bulunmaktaydı. Hayyât, Ebu'l-Kasım el-Belhî (319/931), Ebû Ali El-Cubbâî (303/916) ve Ebû Haşim el-Cubbâî (321/933) gibi sonraki nesil Mu'tezilî kelimciler de, aralarında İbn Memluk el-İsbahanî, Hasan b. Musa en-Nevbahtî (310/922), Ebu Sehl İsmail b. Ali en-Nevbahtî (311/923) ve İbn Kibbe er-Razî'nin bulunduğu çağdaşları Şîi kelimcilerle, söz konusu tartışmaların benzerlerini devam ettirdiler. İlk nesil kelâmcıların kısa ve özlü değerlendirmelerini incelikle ele alarak, başta Şîa olmak üzere diğer düşünce ekollerinin savunduğu fikirleri esaslı bir şekilde reddetme gayretine giriştiler. Onların oluşturmuş olduğu reddiye literatürü, daha sonra 4/10. yüzyılda öne çıkan Kadı Abdulcebbar (415/1025) gibi Mu'tezilî ve Bâkılânî (403/1013) gibi Eş'arî kelimciler tarafından takip edilerek, günümüze kadar gelen Şîi imamet eleştirilerinin modelini oluşturdu.

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız gibi, aslında Şîa'ya yönelik imamet eleştirilerinin temelinde Mu'tezile yer almaktadır. Bundan dolayı Bâkılânî'nin

¹ Bkz. el-Hayyat, Ebu'l-Hüseyn (300/912), *Kitabu'l-İntisar ve'r-Red ale'r-Ravendiyyi'l-Mulhid*, tahk.: Albert Nasri Nader, Beyrut 1957, s. 75.

² Bkz. et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, tahk.: Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, Dârü'l-Mearif, Kahire ts., c. VIII, s. 577.

imamet yaklaşımı, bazı Mu'tezilî alimlerin görüşleriyle büyük oranda örtüşmektedir.

Bilindiği üzere imamet bahsi Mu'tezilî gelenekte "efdalin imametini savunma" ve "mevdu'lün imametini meşru görme" şeklinde iki farklı görüşle temsil edilmektedir. Bu gelenek içerisinde imamet anlayışıyla dikkat çeken en önemli isimlerden birisi Câhız olmuştur. İlk dört halifenin hilafete geliş sırasının fazilet sırası olarak kabulünün benimsenmesinde Câhız'ın *Kitabu'l-Osmâniyye* isimli eserinin önemli etkisi olmuştur. Hz. Ebu Bekir'in Hz. Ali'ye olan üstünlüğü ve Hz. Ömer ile Hz. Osman'ın hilafetlerinin meşruluğu, hem Müslüman çoğunluk hem de dönemin Abbasi hilafeti nezdinde bu şekilde ayrıntılı olarak tescillenmiştir.³ *Osmâniyye*'de ifade edilenler şöyle özetlenebilir; Hz. Ebu Bekir, kendisiyle ilgili naslar da dikkate alındığında âlim, cömertlik, olgunluk, zühd, fazilet, vefakârlık, cefakarlık, cesaret, güvenilirlik, İslam'a hizmet, Müslümanlık vb. özellikler bakımından Hz. Ali'den üstündür. Bundan dolayı da onun ilk halife olması gayet meşrudur. O aynı zamanda Müslümanların icmaı ve seçimiyle halife olmuştur.

Câhız'ın, hilafet meselesiyle ilgili üzerinde durmuş olduğu temel hususlar şu şekildedir:

1-İmam olacak kişinin Müslümanlar arasında en faziletli kişi olması gerekir.

2-Kureyşli olmak veya Hz. Peygamber'in akrabası olmak şart değildir; fakat imamda bazı özelliklerin bulunması gerekir.

3-Hz. Peygamber'in halifesinin kim olacağıyla ilgili Kur'an'ı-Kerim'de bir nas bulunmamaktadır.

4-Hz. Peygamber, kendi yerine bir halife tayin etmemiştir.

5-İmamın belirlenmesi seçimlidir; nas ve tayin söz konusu değildir.

6-Her dönemde bir imamın bulunması şarttır.⁴

Câhız'ın, Hz. Ali'nin imametiyle ilgili görüşleri bu şekilde olmakla birlikte onun kişiliğiyle ilgili kanaatlerinin oldukça müspet olduğunu belirtmek gerekir. Câhız burada Hz. Ali'ye değil, onun taraftarlarına cevaplar vermektedir. Hz. Ali ile ilgili Şii rivayetleri de ayrıntılı olarak ele alıp, Hz. Ebu Bekir ile ilgili rivayetlerle mukayese etmekte ve bu konuda Hz. Ebu Bekir'in daha üstün olduğu kanaatine varmaktadır. Benzer yaklaşımı daha sonraları Bâkîllânî'de de görmekteyiz.

Câhız, imamet ve hilafet meselesine getirmiş olduğu yeni yorumlarıyla, mensubu olduğu Basra Mu'tezilesini biraz daha merkeze yaklaştırmıştır. Cubbaîler ve sonraki diğer Basra Mu'tezilesi mensubu kelamcılar, Şiiğe yönelik eleştirileriyle bu yaklaşım sürecini tamamlamışlardır. Özellikle, birlikte hareket

³ Hizmetli, Sabri, "Kitâbu'l-Osmâniyye'ye Göre Câhız'ın İmâmet Anlayışı", *AÜİFD*, 1983, c. XXVI, s. 685.

⁴ Hizmetli, "Kitâbu'l-Osmâniyye'ye Göre Câhız'ın İmâmet Anlayışı", s. 686.

ettikleri Sünnîlerin “imamette Kureyşli olma” şartını benimseyerek bu ortaklığı pekiştirdikleri görülmektedir. Kureyşli olmanın imametin şartı olarak ileri sürülmesi, ilerleyen süreçte Mu'tezilî Kadî Abdulcebbar tarafından da benimsenmiştir.⁵

Bâkılânî'nin Şiîlik Eleştirisi

Bâkılânî'nin içerisinde yaşadığı IV/X. yüzyıl, “İslam'ın altın çağı” olarak kabul edilen, Müslümanların fikirsel anlamda güçlü olduğu bir döneme tekabül etmektedir. Bu dönem aynı zamanda mezhebi çatışmaların üst düzeyde yaşandığı bir zaman dilimidir. 2/8. asırdan itibaren varlığını sürdüren Abbasi hilafetinin yanı sıra, genel kanaate göre Şiî olarak kabul edilen Büveyhîler ile İsmaili Fâtımîlerin ortaya çıkışı; Büveyhîlerin Bağdat'ta Abbasi Hilafeti üzerinde ciddi bir güç elde ederken Fâtımîlerin de sınırlarını Hicaz'ı kapsayacak şekilde genişletmeleri, bu dönemde Şiîlerle Sünnîler arasında ciddi bir siyasi mücadelenin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bağdat'ta Şiîlerin Büveyhîlerden güç alarak çok daha rahat hareket edebilir hale gelmeleri ve Gadir-i Hum bayramı, Aşure matemi gibi ritüellerini rahatça uygulayabilmeleri, Şiîlerle Sünnîlerin burada fiziksel mücadelesini artırmıştır.

Fâtımî halifesi Muiz Lidinillah (365/975) ve ardından Aziz Billah (386/996), Fâtımî İsmaililiğinin sistemleşmesi için çaba sarf etmişlerdir. Mısır'ın fethinin ardından Kahire'de kurulan el-Ezher'in 365/975'te faaliyete geçirilmesi, 378/998'de ise düzenli derslere başlanması, ardından Halife Hâkim Biemrillah'ın (411/1021) çabalarıyla 395/1005'te Daru'l Hikme'nin kurulmasıyla birlikte Fâtımîler ilmi anlamda bir atılım sağlamıştır. Sünnî âlimlerin İsmaililiğin etkisini kırma ihtiyaçlarıyla birlikte, mücadele ilmi alana da taşınmıştır. Şîa'ya karşı yazılan reddiyeler ve Sünnî kimliği vurgulayan eserlerin yazılışı bunu ortaya koymaktadır. Bâkılânî de bu süreçte öne çıkan isimlerden biri olmuştur.

330 (941-42) civarı doğduğu tahmin edilen Bâkılânî, Eş'arîyye'nin sistemleşmesi ve geniş çevrelere yayılmasında etkili isimlerden birisi olarak kabul edilmektedir. Basra ve Bağdat'ta eğitim alan, ardından Basra'da dersler veren Bâkılânî, Büveyhî hükümdarı Adududdevle (372/983) tarafından çeşitli mezheplere mensup âlimlerle tartışma meclislerine Ehl-i Sünnet temsilcisi olarak katılmak üzere Şiraz'a davet edilmiş ve burada Mu'tezilî, Şiî ve Şafii âlimlerle çeşitli meseleler üzerine tartışmıştır. Bu meclislerde gerçekleştirilen tartışmalardaki başarısı dolayısıyla, kendisi Şiî olmasına rağmen Adududdevle, Bâkılânî'yi oğlunu yetiştirmesi için görevlendirmiştir. Bâkılânî, *Kitabu't-Temhid* adlı eserini de bu dönemde kaleme almış ve Adududdevle'ye ithaf etmiştir.⁶ Dolayısıyla onun, eserini, Adududdevle'nin vefat tarihi olan 372/983'ten önce ortaya koyduğunu söylemek mümkündür.

⁵ Aydın, Osman, “Mu'tezilî Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci: Kâdî Abdulcebbar'ın İmâmet Anlayışı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, c. V, sayı: 1, s. 116.

⁶ Gölcük, Şerafeddin, “Bâkılânî”, *DİA*, IV/532.

İmâmiyye

Bâkılânî'nin, tartışma meclislerinde İmamiyye Şîasından Şeyh Müfid ile (413/1022) farklı konularda münazaralar gerçekleştirdiği zikredilmektedir. Bu tartışmaların bir kısmı Şeyh Müfid tarafından *Meseletün Uhra fi'n-Nass ala Ali (as)* adlı risalede aktarılmış ve günümüze ulaşmıştır.⁷ Risalede tartışma şu şekilde yer almaktadır:

Bâkılânî bana şöyle sordu: Bize seleflerinle (Emirülmüminin) ilgili nas konusundan bahset, az mı yoksa çok muydu? Az dersiniz size şöyle denir: Yalan konusunda ittifak ettiğinizi inkâr etmiyorsunuz. Çünkü az delil üzerine yalan uydurmak mümkündür. Şayet delil çoktur dersiniz size denir ki: Emirul Mü'minin'in durumu nedir? Düşmanlarıyla savaştı. Şayet taraftarları olsaydı savaşırdı diye iddia ediyorsunuz.

Cevap, Allah doğrunun yanındadır: Ona denir ki: Elhamdülillah selefimiz hakkında çok nas vardır. Onların yalan uydurması caiz değildir. Fakat her iyi haber nakleden kimsenin cihad için uygun olduğu söylenemez. Zira haberi nakleden emin, güvenilir ve büyük bir âlim, iyi kılıç kuşanma konusunda aynı meziyetlere sahip olamaz. Ayrıca cihad kişilerin çokluğu üzerine bina edilmez; bu bir maslahat gereğidir. Görmüyor musun Hz. Peygamber 313 taraftarıyla (Bedir'de) savaşmasına rağmen, 3600 taraftarı olduğu halde Hudeybiye'de savaştı. Cihad sayıya göre değil maslahata göre belirlenir.

Soran dedi ki: Oturarak (savaşmadan) hakkı alınan bir şeyin maslahat olan yönünü bize göster ki biz de bu ifade ettiklerinizin doğruluğunu bilelim.

Ona denir: İlk olarak, bu ifade ettiğin şey bizim için gerekli değildir. Çünkü imam hatalardan masumdur. Onun oturması ya da kalkmasına itiraz edilmez. Bilakis onların oturmasında dini ve dünyevi maslahat olduğu zaten bilinir.

Sonra bazı maslahat yönleri ortaya çıktı. Onların bir kısmı şöyle oluyordu: O bildi ki muhaliflerden bir kısmı bir müddet sonra hakka döner. Bu nedenle savaşı terki maslahattır. Ayrıca bildi ki, onların ortaya çıkışı mü'min olarak olacaktır. Bu nedenle katledilmeleri caiz değildir. Bu şekilde savaşı terk etmesi maslahat gereği olmuştur.

Ayrıca (savaşı terki) nesli ve taraftarları için bir şefkattir çünkü onlar yok edilebilir ve dinin aslı olan imamet kesintiye uğrayabilirdi. Bu bilinen bir kelimedir, ehl-i adl ve mütekellimler bunu bilir ve bu dinin usulündendir. Görmüyor musun ki eğer Nuh aleyhisselamın kavminin suda boğulması, Salih aleyhisselamın kavminin deve yüzünden helakı, Hüseyin aleyhisselamın, ki o Allah katında Salih'in dişi devesinden daha mühimdir, katilinin hayatta kalması sorulursa, bunların, ifade ettiğimiz

⁷ Şeyh Müfid, *Meseletün Uhra fi'n-Nass ala Ali (as)*, tahk.: Muhammed Rıza el-Ensari, 1993.

maslahatın dışında cevapları yoktur. Baki kalanlardan kimin yaşayacağını Allah bilir.⁸

Bâkılânî'nin Şiilik eleştirisini kendi eserlerinden yola çıkarak da tespit etmek mümkündür. Bâkılânî *Temhid*'in imamet bahsinde daha önce *Menâkıbü'l-aimme* adlı kitabına giriş niteliğinde bir risâle yazdığını, risâleyi bazı ilâve ve çıkarmalarla bu eserine naklettiğini belirtir.⁹ Onun bu kısımda, meseleleri ele alırken Şîa'yı tenkid konusunu merkezde tuttuğu anlaşılmaktadır. Bu noktada imamın Kureyşlilik şartı, Hz. Ebu Bekir'in imametinin sahîh oluşu, ilk dört halifenin imametinin geçerli oluşu ve her birinin faziletliliği, imametın nass ile değil seçimle belirleniş gibi konular üzerinde durmuştur. Bu hususların hepsinde Şîa'nın iddialarının aksi görüş belirtmiş olmaktadır.

İmanın birtakım ictimai görevleri yerine getirmek üzere varlığının gerekli olduğunu düşünen¹⁰ Bâkılânî'nin halifelikle ilgili görüşlerini biraz açmak gerekmektedir. İmanın Kureyşliliğini kabul eden Bâkılânî, bunu delillendirmek için hadisleri kullanmıştır.¹¹ En temel delillerinden birisi de, Hz. Ebu Bekir Sakife'de seçilirken bu rivayetin dile getirilmiş olması ve ashabın bu rivayete itaat etmiş olmasıdır. Bâkılânî'ye göre, bu rivayet doğru olmasaydı ashab yalan üzerine birleşmiş olurdu ki bu da mümkün değildir.¹² Kureyşlilik şartını belirtmesinin yanı sıra onun Haşimoğullarından olmasının gerekmediğini ifade etmesi ise dikkat çeken bir husustur. Bâkılânî, imamda aranan vasıfları belirtmekle birlikte aranmayanlara da dikkat çekmiştir ki bunlar arasında imamın masum olması ve gaybı bilmesi gibi hususlar vardır.¹³ Bilindiği üzere imamın masum olması Şîa'nın imamlara yüklediği vasıflardandır ve Bâkılânî buna karşı çıkmıştır.

Bâkılânî'nin üzerinde durduğu hususlardan birisi de, Hz. Ebu Bekir'in imamete layık olup olmadığıyla ilgili tartışmalardır. Şîa ile Ehl-i Sünnet'in en temel ayrışma noktalarından birinin, ilk üç halifeye bakış olduğu bilinmektedir. Şîa, Zeydiyye hariç tutulursa, ilk üç halifenin hilafetini kabul etmez. Bu nedenle Sünni âlimlerin imamet ve hilafet meselesini ele alırken üzerinde durdukları en temel meselelerden birisi de, öncelikli olarak Hz. Ebu Bekir'in sonrasında da diğer iki halifenin hilafete layık olduklarını temellendirmektir. Bâkılânî de, Hz. Ebu Bekir'in ümmetin en faziletli taraflarından seçilmiş olmasını ve imamet için gerekli tüm özelliklere fazlasıyla sahip olmasını vurgulayarak onun hilafetinin sahîhliğini temellendirmeye çalışmıştır.¹⁴ Ardından Hz. Ömer, Osman ve Ali'nin imametlerinin sahîhliğini detaylı bir biçimde ele almıştır. Onlar hakkındaki olumsuz görüşlere cevaplar vermiştir.¹⁵

⁸ Şeyh Müfid, *Meseletün Uhra fi'n-Nass ala Ali (as)*, s. 21-26.

⁹ Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *Kitabu Temhidü'l-evail ve telhisü'd-delail*, tahk.: İmadüddin Ahmed Haydar, Müessesetü'l-kütübî's-sakafiye, Beyrut, 1993, s. 431-432.

¹⁰ Bâkılânî, *Kitabu Temhidü'l-evail*, s. 477

¹¹ Bâkılânî, *Kitabu Temhidü'l-evail*, s. 471.

¹² Bâkılânî, *Kitabu Temhidü'l-evail*, s. 473-474.

¹³ Bâkılânî, *Kitabu Temhidü'l-evail*, s. 471, 476-477.

¹⁴ Bâkılânî, *Kitabu Temhidü'l-evail*, s. 480-496.

¹⁵ Bâkılânî, *Kitabu Temhidü'l-evail*, s. 496-558.

Sünni kesimde Hz. Ebu Bekir'in bu şekilde savunulmasına karşılık Şii İmamî mütekellim Şeyh Müfid de, bir taraftan İmamiyye imamet nazariyesini ele aldığı kitaplarında, fazilet vb. nedenlerden dolayı Hz. Ali'nin en üstün olduğunu iddia ederken, diğer taraftan Mu'tezilî ve Sünnî hilafet teorisinin merkezinde yer alan Hz. Ebu Bekir'in hilafeti meselesine daha çok ağırlık vermiş ve onunla ilgili ileri sürülen delilleri çürütmeye çalışmıştır.¹⁶

İmametın "Lütuf" olarak görülmesi meselesi de özellikle Şii kelimcilerle gündeme gelmiş bir meseledir. Ahbarî geleneğin temsilcilerinden ne Kuleynî (329/941) ne de Şeyh Sadûk (381/991) bu konuyla ilgili herhangi bir ifade kullanmamıştır. Ancak Usulî düşüncenin öne çıkmaya başlamasından itibaren Şeyh Müfid (413/1022) ve Şerif el-Murtaza (436/1044) gibi İmamî kelimciler tarafından imametın izahında önemli prensiplerden biri olarak kullanılmaya başlamıştır. Bâkılânî ve Mu'tezilî Kadı Abdulcebbar gibi mütekellimler ise bunun tersini ispata çalışmıştır.

Bâkılânî'nin Şîa'nın imametle ilgili iddialarını çürütmek için üzerinde durduğu en önemli noktalardan birisi de, imamın tayini meselesidir. Ona göre ümmet, imametın nas ve seçim olmak üzere iki yoldan başka bir yolla gerçekleşmeyeceği konusunda ittifak etmektedir. Bu durumda bunlardan birinin yanlış olduğunun ispatı diğerinin doğruluğunun delili olmaktadır. Bu nedenle Bâkılânî, imametın nas ile gerçekleşmediğini delilleriyle zikrederek tayinin seçimle olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁷ Konuyu haberlerin sahilliği ve ilim ifade edip etmemesi yönünden ele alan Bâkılânî, haberi; vacip, mümteni ve mümkün olmak üzere üçe ayırmış ve imametle ilgili haberleri mümkün kategorisinde değerlendirmiştir. Bu durumda bu haberlerin doğru ya da yanlış olduklarının tespiti gerekmektedir. Eğer her iki durum için de delil yoksa burada durulur.¹⁸ Haberlerin ilmi değerinin olup olmayışını ise tevatür ve ahad üzerinden değerlendirmektedir. Bâkılânî'ye göre tevatür zaruri ve kesin bilgi gerektirirken ahad haber kesin bilgi gerektirmez ve ameli konularda kullanılır.¹⁹ Ona göre, Hz. Peygamber'in kendisinden sonra itaat edilmesi farz olan bir imam tayin ettiği gibi ümmet için çok önemli olan bir meseleye dair tevatür söz konusu değildir. Bu noktada ümmetin büyük bir kısmının yanı sıra Zeydiyye ve Bağdat Mu'tezilesinin de Hz. Ali'nin imamlığına dair nas olduğunu inkâr etmelerini delil olarak göstermektedir.²⁰ Bu durumda imametle ilgili Şîa'nın iddiaları ahad haber olmaktadır ki bu Bâkılânî'ye göre zaruri bilgi ifade etmez. Bâkılânî, Hz. Ebu Bekir'in halife olduğu süreçte "İmamlar Kureyştendir" hadisi gündeme gelirken imametın tayin edildiğine dair bir nassın gündeme gelmediğini delil göstererek bu haberin ahad dahi olamayacağını ifade etmiştir. Yine ilk dönem Müslümanlarının Hz. Ebu Bekir'e itaatteki icmalarını da bu habere zıt bir uygulama olarak delil

¹⁶ Bulut, Halil İbrahim, "Şii-Usuli Gelenekte Hz. Ali ve İmametinin Dayanakları: Şeyh Müfid Örneği", *Hazreti Ali Sempozyum Bildirileri*, İzmir 2009, s. 106.

¹⁷ Bâkılânî, *Kitabu Temhidü'l-evail*, s. 442 vd.

¹⁸ Bâkılânî, *Kitabu Temhidü'l-evail*, s. 434-436.

¹⁹ Bâkılânî, *Kitabu Temhidü'l-evail*, s. 441-442.

²⁰ Bâkılânî, *Kitabu Temhidü'l-evail*, s. 443-444.

göstermektedir. Dolayısıyla Bâkılânî'ye göre Şîa'nın bu iddiası gerekli şartları taşımadığı için kendisiyle amel edilecek bir ahad haber olarak dahi kabul edilemez. Böylece Bâkılânî nezdinde Şîa'nın imametinin nas yoluyla belirlendiği görüşleri batıl duruma düşmektedir.²¹

Bâkılânî, Şîa'nın Hz. Ali'nin imametine dair delil olarak kullandığı birtakım rivayetleri de detaylı bir şekilde değerlendirmek suretiyle onların görüşlerinin yanlışlığını ispata çalışmıştır. Ele aldığı rivayetlerden biri, Hz. Peygamber'e nispet edilen "Ben kimin mevlası isem Ali de onun mevlasıdır" ifadesidir. Bâkılânî bu rivayeti ele alırken "Mevla" kelimesinin farklı anlamlara gelebileceğini ve rivayetin Şîilerin yorumladığı gibi imamete delil olamayacağı üzerinde durmaktadır.²² Bâkılânî bunun dışındaki rivayetleri de değerlendirerek hiçbirinin Hz. Ali'nin imametine işaret etmediğini ortaya koymuştur.²³ Bunun yanı sıra Bâkılânî, Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in imametine delil olarak kullanılan rivayetlerin de bulunduğunu belirtmekte ve Şîilere neden bunları delil olarak almadıklarını sormaktadır. Kanaatimizce burada Bâkılânî'nin vurgulamak istediği ahad haberlerle hareket edilecekse bunun Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in imameti için de yapılabileceğidir.

İmamiyye Şîa'sının imamet inancı açısından belki de dönemin en önemli meselesi olan "gaybet" konusuna gelince; bu konuya Bâkılânî tarafından fazla yer verilmemiş olduğu görülmektedir. Bu durum, onun Şîa'nın iç meseleleri hakkında fazla bilgisi olmadığı intibai oluşturmaktadır. Ancak Bâkılânî'nin eserini 372/983 öncesinde, henüz Usuli Şîi alimler gaybet inancını sistemleştirmemişken yazmış olmasının etkisini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Onun kitabını yazdığı bu dönemde Şeyh Müfid'in bu konudaki düşünceleri muhtemelen kayda geçmemişti. Bu nedenle Bâkılânî, daha ziyade, Câhız ve diğer Mu'tezilîlerin önceden beri süre gelen klasik eleştirilerini sürdürmüş gözükmektedir.

Bâkılânî'nin imamet konusundaki görüşlerin hemen tamamında Eş'arî'nin takipçisi olduğu görülmektedir. Sıkı bir Ehl-i Sünnet ve Eş'arî savunucusu olan Bâkılânî'nin şahsına bu nedenle "el-Eş'arî" lakabı verilmiştir.²⁴ Farklılaştıkları tek husus daha faziletli bulunurken ondan daha az faziletli olanın imam seçilip seçilemeyeceğidir. Eş'arî, daha az faziletlinin imam seçilemeyeceği kanaatindeyken; Bâkılânî şartlar gerektirdiğinde seçilebileceğini savunmaktadır.²⁵ Ancak Bâkılânî bu konulara Eş'arî'ye kıyasla oldukça geniş bir yer ayırmıştır. Bâkılânî'nin döneminde yaşanan siyasi gelişmelerin bu durumda etkili olduğu anlaşılmaktadır.

İsmâiliyye/Bâtınîlik

²¹ Bâkılânî, *Kitabu Temhidü'l-evail*, s. 444-447.

²² Bâkılânî, *Kitabu Temhidü'l-evail*, s. 451-456.

²³ Bâkılânî, *Kitabu Temhidü'l-evail*, s. 456-463.

²⁴ Eşit, Davut, "Eş'arîliğin Fıkhi Mezheplerdeki Temsiliyeti", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri 21-23 Eylül 2014*, 2015, c. II, s. 606.

²⁵ Nas, Abdülhakim, *İmamet Probleminin Sünni Literatüre Girişi ve Bâkılânî'ye Göre İmamet*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 101.

Bâkılânî'nin Bâtınîlere karşı *Keşfü'l-esrar ve hetkü'l-estar fi'r-red ale'l-Bâtıniyye* adıyla müstakil bir eser yazdığı bilinmektedir. Bu eserin, bu alanda kapsamlı bir şekilde yazılan ilk eserlerden olduğu tahmin edilmektedir.²⁶ Bundan önce yazıldığı rivayet edilen tek eser, İbn Rizam'ın *en-Nakz ale'l-Bâtıniyye* adlı çalışmasıdır.²⁷ Bâkılânî'nin bu eserinin günümüze ulaşmadığı düşünülmekteydi. Ancak, son yıllarda, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde *er-Red ale'l Ehva* adı altında Belhî'ye ait olarak kayıtlı eserin aslında Bâkılânî'nin *Keşfü'l-Esrar*'ı olduğu tespit edilmiştir. Bu nüsha üzerine Arap dünyasında iki yüksek lisans çalışması yapılmış ve eser incelendiği gibi tahkik de edilmiştir.²⁸ Biz de söz konusu tahkik vesilesiyle esere ulaşma imkânı elde ettik.²⁹ Bu gelişmeyle birlikte Bâkılânî'nin bu eseri, günümüze ulaşan ilk müstakil Bâtıniyye reddiyesi olma özelliğini kazanmaktadır. Bâtınîlerin güçlü olduğu bir dönemde yaşamış ve dönemin olaylarına şahitlik etmiş olması da onun reddiyesini birincil kaynak yapmaktadır.

Bâkılânî'nin eserinde Bâtınîlerin fikirlerine dair verdiği nakillerden onun bu konuda bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bâkılânî'nin kaynaklarını tam olarak tespit etmek daha detaylı bir çalışmayı gerektirmektedir. Ancak İsmaililerin âlem nazariyesiyle ilgili verdiği bilgiler ve yaşadığı zaman dilimi, onun Ebû Hâtim er-Râzî (ö.322/933-34), en-Nesefî (ö. 332/943), Kadî Numan (ö. 363/974), Ebû Ya'kub İshâk b. Ahmed es-Sicistânî (ö. 393/1003 [?]) ve Hamîdüddîn el-Kirmânî (ö. 411/1020'den sonra) gibi isimlerin eserlerini görmüş olabileceğini düşündürmektedir.

Bâkılânî'ye göre Bâtınîlerin kaynağı Seneviyye ve Mecusilerdir.³⁰ Böylece Bâkılânî de diğer reddiyelerde olduğu gibi onların fikirlerinin aslını farklı gruplara dayandırmıştır. Eserde dikkat çeken bir husus da Fâtımîlerin nesebine dair verdiği bilgilerdir. Bâkılânî, Fâtımîlerin soyunu Meymun el-Kaddah ile başlatmıştır.³¹ Fâtımîlerin nesebiyle ilgili tartışmaların bu dönemde oldukça önemli olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bâkılânî'nin hayatının sonlarına rastlayan bir dönemde, 402/1011 yılında, Abbasi halifesi Kadir Billah (422/1031) önderliğinde Fâtımîlerin soyunu ta'n eden bir beyanname yayınlanmış ve içlerinde İmamilerin de bulunduğu farklı kesimlerden âlimlerce imzalanması sağlanarak Fâtımîlerin nesebine karşı bu yaklaşım bir devlet politikası haline gelmiştir. Âlimlerin imzası da, bu beyannamenin etkisini güçlendirmiştir. Böylece, Bâkılânî'nin de, soyu Meymun el-Kaddah'tan başlatmak suretiyle katıldığı "nesebin sahih olmadığı" görüşünün siyaseten bir araç olarak kullanıldığı görülmektedir.

²⁶ Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013, s. 254.

²⁷ Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, IV/532.

²⁸ ed-Demîcî, Ahmed Abdurrahman, *Keşfu'l-esrar ve hetkü'l-estar li Ebî Bekr el-Bâkılânî dirase ve tahkik el-kısmu's-sani*, Camiatu Ümmü'l-Kura, Suudi Arabistan 2015; el-Beyhî, İbrahim Muhammed İbrahim, *Keşfu'l-esrar ve hetkü'l-estar li Ebî Bekr el-Bâkılânî dirase ve tahkik*, Camiatu Ümmü'l-Kura, Suudi Arabistan 2015.

²⁹ Bizi eserin varlığından haberdar eden ve teze ulaşmamızı sağlayan Doç. Dr. Mehmet Kalaycı ve Doç. Dr. Adem Arıkan'a bu vesileyle teşekkür ederiz.

³⁰ el-Beyhî, *Keşfu'l-esrar ve hetkü'l-estar li Ebî Bekr el-Bâkılânî dirase ve tahkik*, s. 229.

³¹ el-Beyhî, *Keşfu'l-esrar ve hetkü'l-estar li Ebî Bekr el-Bâkılânî dirase ve tahkik*, s. 416-418.

Bâkîllânî'nin Fatımîlerin soyuyla ilgili bu görüşüne sert bir eleştiri İbn Haldun'dan gelmiştir. İbn Haldun, Bâkîllânî'nin bu zayıf kanaati nasıl benimsediğini anlamadığını ifade etmektedir. Ona göre, Fâtımîlerin nesebinin uydurma olduğunu iddia etmek, hilafet konusunda kendilerine karşı hak iddia edenleri kötülemek ve Abbasi hilafetine yaranmak için benimsenmiş bir yoldur.³²

Bâkîllânî'nin Meymun el-Kaddah ile başlattığı imamlar listesinde gizlilik dönemindeki imamların isimlerine de yer vermesi de eseri önemli kılmaktadır. Bu dönemdeki imamların kimler olduğuyla ilgili kaynaklarda farklı görüşler mevcuttur ve doğru bir bilgiye ulaşmak güçtür. Bâkîllânî'nin verdiği isimlerin sahihliği de şüpheli olmakla birlikte bu hususu yeniden gözden geçirmeyi sağlayabilecek bir kaynak sayılabilir.

Bâkîllânî'nin, varlığı yeni tespit edilen söz konusu eserinde detaylıca ele aldığı başlıca husus, Bâtınîlerin tevil ve tefsir anlayışları ile ayetlere yaptıkları tevillerdir. Onların tevillerine örnekler vermiş ve bunlar üzerine eleştirilerde bulunmuştur. Bâkîllânî'nin, eserin pek çok bahsinde "tevil" meselesini merkeze koyarak ona yönelik eleştiri yaptığı görülmektedir. Bu çerçevede Bâtınîlerin şer'i esaslara yaptıkları tevillere de yer vermiş, abdest, namaz, ezan vb. hususları tevillerini ayrı ayrı değerlendirmiştir. Şer'i esasların tevillerine yer vermiş olması dolayısıyla onun Karmati çevreye dair bilgisi olduğu söylenebilir. Zaten eserinin bazı yerlerinde doğrudan Karamita kavramını kullanarak onlar hakkında bilgiler vermektedir.³³

Bâkîllânî'nin eserinde dikkat çeken hususlardan birisi de onun Bâtınîlerin haşhaş kullandığına dair verdiği bilgilerdir. Bu konuda ayrıntılı açıklamalar da yapmıştır. Bâkîllânî, davete kazandırılan bir kısım ayak takımına, kendilerine imam tarafından verildiğini söyledikleri çeyrek dirhem haşhaş tozu içerildiğini, haşhaş kullanırken birtakım ayetler okuduklarını, bu vesileyle acılardan kurtulup nurlandıklarını, bunu kullananların da kaimlerinin kıyamında yüzlerinin ak ve azaptan da korunmuş olacağını belirtmektedir.³⁴

Bilindiği üzere, Suriye'deki Nizâri İsmaililer için aşağılayıcı bir kavram olarak "Haşîşiyye" lakabı kullanılmaktadır. Haşîşiyye adının, öncesinde ancak 5/11. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığı, onlar için ilk defa 516/1123'te Fâtımî Halifesi Âmir-Biahkâmillâh tarafından Suriye'ye gönderilen Nizâriyye aleyhtarı fikirler içeren ikinci mektupta kullanıldığı ileri sürülmektedir.³⁵ Sonraki süreçte bu kavram, Nizâriiler ve özellikle de Hasan Sabbah ile onun Alamut'taki taraftarları için yaygın olarak kullanılmaya başlandı kanaatine varılmıştır. Ancak Bâkîllânî'nin eserinde geçen ifadeler, söz konusu kanaatin yanlışlığını göstermekte ve Bâtınîlerin haşhaş kullandıkları iddiasının çok daha erken tarihte ortaya çıkmış olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, daha sonra Bâtınîliğe reddiye yazan ve

³² İbn Haldun, *Mukaddime*, haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2016, s. 182.

³³ Bkz. el-Beyhî, *Keşfu'l-esrar ve hetkü'l-estâr li Ebî Bekr el-Bâkîllânî dirase ve tahkik*, s. 231, 241-242.

³⁴ el-Beyhî, *Keşfu'l-esrar ve hetkü'l-estâr li Ebî Bekr el-Bâkîllânî dirase ve tahkik*, s. 420-421.

³⁵ Öz, Mustafa, "Haşîşiyye", *DİA*, XVI/418.

Bâkılânî'nin eserini görmüş oldukları anlaşıl原因 Bağdâdî, Gazâlî gibi şahısların bu konuya dair bilgi vermemiş olması ise şaşırtıcıdır.

Bâkılânî'nin *Keşfü'l-Esrar'ı*, İsmaililikle ilgili verdiği bilgiler, onların kaynaklarından yaptığı nakiller ve bunlara yönelik eleştirileri dolayısıyla mühim bir eserdir. Bunun yanı sıra kendisinden sonrakilere de kaynaklık etmiş olması açısından önemlidir. İbn Nedim, Bağdâdî, Gazâlî gibi isimler onun eserini görmüş ve kullanmışlardır. Onların özellikle Bâtınîlerin tevilleri, şeriatın neshi gibi konularda Bâkılânî'yi kaynak olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Bâkılânî'nin isim vermeden dailerden yaptığı birtakım alıntılarının da, bazı farklılıklarla birlikte bu kaynaklarda yer aldığı görülmektedir.

Bâkılânî Sonrası Âlimlerin Şiîliğe Yaklaşımı

Bâkılânî'nin Şiîlik eleştirileri, kendisinden sonraki Eş'arî âlimler üzerinde de etkili olmuştur. Bâkılânî'den sonra Eş'arî gelenekte Şiî karşıtı söylemlerle öne çıkan isim Bağdâdî (429/1037-38)'dir. Bağdâdî, hayatının büyük bir kısmını Büveyhîlerin hâkimiyetindeki Bağdat'ta ve Şiî nüfusun yoğun olduğu bölgelerden biri olan Nişabur'da³⁶ geçirmiştir. Dolayısıyla Şiî-Sünni çatışmasının sosyal boyutlarına da bizzat şahitlik etmiştir. Bu durumun, onun hem eserlerinin içeriğine hem de üslubuna yansıdığı anlaşılmaktadır.³⁷ İmamilerin yanı sıra gücünü artıran Fâtımîler ve İsmaili tehdidin de Bağdâdî'nin eserlerinin içeriğini etkilemiş olduğu gözükmektedir. Bâkılânî ile Bağdâdî arasında karşılaştırma yaptığımızda üslubun çok daha sertleştiğini görmekteyiz. Onun Şiî ya da Şîa kavramı yerine çoğunlukla daha olumsuz bir kullanım şekli olan "Rafızî" kavramını kullanması da bunun göstergelerinden birisidir. Bağdâdî'nin özellikle Bâtınîlere yaklaşımı oldukça tepkiseldir.

Bağdâdî'de dikkat çeken diğer bir husus da, Şiî eleştirisinin yanı sıra bir Ehl-i Sünnet savunusunun eserlerde hâkim olmasıdır. Eş'arî'den sonra Eş'arî gelenek içerisindeki ilk makalat eserini kaleme almış olan Bağdâdî, çalışmasını tamamen bu anlayış üzerine oturtmuştur. 73 fırka hadisini eserinin merkezine koymuş ve mezhepleri "hak" ve "hak olmayan" şeklinde keskin bir şekilde birbirinden ayırmış, kurtuluşa erenlerin de Ehl-i Sünnet mensupları olduğunu savunmuştur.

Bağdâdî, *Kitabu Usuli'd-Din* adlı eserinde imamet bahsini ele alırken genelde Şîa'nın ve farklılık varsa diğer mezheplerin ilgili konulardaki görüşlerine ve fikir ayrılıklarına yer vermiş, zaman zaman bunları eleştirmiş ve kendi ahabının görüşünü zikretmiştir. Onun imametle ilgili görüşleri, Bâkılânî ve diğer Eş'arî âlimlerle paralellik göstermektedir.³⁸ Bâkılânî, imametle ilgili konuları detaylıca ele alıp Şiî fikirleri bazen isim vererek bazen vermeden etraflıca

³⁶ Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm*, ed.: M. D. De Goeje, Leiden 1906, s. 323, 336.

³⁷ Toru, Ümüt, *Eş'arî Makalat Geleneğinde İmamiyye Algısı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 115-118.

³⁸ Krş. el-Bağdâdî, Abdulkahir, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Ömer Aydın, İşaret Yayınları, İstanbul 2016, s. 308-332.

eleştirirken, Bağdâdî de böyle bir şey görülmemektedir. O, konuyla ilgili farklı görüşleri oldukça özet bir biçimde aktarmıştır. İmametle ilgili en temel mevzulardan olan imamın imametinin nassla mı, yoksa seçimle mi gerçekleştiği hususundaki görüşleri de, öncekilerin fikirlerini tekrar mahiyetindedir. Bâkılânî gibi, imamet nassla olduğuna dair bir tevatür bulunmadığını, Rafızilerin de bu konuda ahad haberler rivayet ettiklerini kısaca ifade etmiştir.³⁹

Bağdâdî'nin Şîa ile ilgili fikirlerini *el-Fark beyne'l-Fırak* adlı eserinde daha net bir biçimde görmek mümkündür. Şîi fırkaları Rafıza başlığıyla "heva ehli fırkalar" altında ele alan Bağdâdî, bu mezhebi temelde Zeydiyye, Keysaniyye, İmamiyye ve Gulat olarak dörde ayırmış ve Gulat'ın bütün fırkalarının İslam fırkalarının dışında olduğunu belirtmiştir.⁴⁰ İsmâiliyye'yi İmamiyye'nin alt kollarından biri olarak vermişse de daha sonra Bâtıniyye'yi İslam'a mensup olmadıkları halde İslam'a nispet edilen fırkalar arasında Gulat'tan olarak değerlendirmiştir.⁴¹ Şehfûr b. Tahir el-İsferayini'nin (471/1078) eseri de, bazı farklılıklar olmakla birlikte, Bağdâdî'nin eserinin özeti niteliğinde olduğundan tasnifi ayrıdır.⁴²

Bâtıniyye'nin Müslümanlara, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Mecusilerden daha fazla zarar verdiğini belirten⁴³ Bağdâdî, Fâtımî İsmaililiğini ve Karmatiliği de bu fırka altında değerlendirmiş gözükmektedir. Bâtınlığın tarihi, kökenleri, görüşleri hakkında bilgi veren Bağdâdî, âlimlerin onların dinini farklı gruplara dayandırdıklarını belirtmiş ve kendi kanaatine göre onların, âlemin kıdemine inanan ve yaratılışın arzu ettiği her şeyi mübah görme eğiliminden dolayı bütünüyle şeriatı ve peygamberleri inkâr eden Maddecî (Dehri) zındıklar olduklarını ifade etmiştir.⁴⁴ Bu noktada Bağdâdî ile İsferayini'nin Şîa'ya karşı yaklaşımlarının oldukça genelleyci olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Bunu şeriatın neshi konusunda açıkça görmek mümkündür. Bağdâdî, Gulat Şîa'nın tamamının ve bu fırka içerisinde değerlendirdiği Bâtıniyye'nin şeriatı nesh ettiğini eserinin pek çok yerinde zikretmiş⁴⁵ ve onları tanımlarken "şeriatı ve peygamberleri inkâr eden maddeciler" ifadelerini kullanmıştır. Aynı yaklaşımın öncesinde tevil konusunu eserinin merkezine yerleştiren Bâkılânî'de de görmek mümkündür. Şeriatın hükümlerinin tevil edilmesini tüm Bâtıniyye'ye nispet ederek ele almıştır. Ancak bilinmektedir ki Bâtınîlerin tamamı şeriatı nesh etmiş değildir. Şeriatın neshi, Fâtımî-Karmati bölünmesinden sonra daha ziyade Karmatiler arasında ortaya çıkmış bir anlayıştır ve Fâtımî İsmaililiğinde böyle bir şey söz

³⁹ el-Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, s. 317-318.

⁴⁰ el-Bağdâdî, Abdulkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev.: Ethem Ruhi Fıçlalı, TDV, Ankara 2011, s. 19.

⁴¹ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 219 vd.

⁴² Krş. el-Bağdâdî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*; el-İsferayini, Ebu'l Muzaffer Şehfur, *Dini Basiret İtikadi Mezhepler ve Ehl-i Sünnet*, çev. Mustafa Özgen, Palet Yayınları, Konya 2017.

⁴³ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 219.

⁴⁴ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 227.

⁴⁵ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 20, 229, 237.

konusu değildir. Öyle ki Fâtımî İsmaililiği ile Karmatiliği birbirinden ayıran en temel hususlardan birisi de, şeriata yaklaşım meselesi olmuştur.⁴⁶

İsferayani de Bâtınîlerin şeriati nesihlerinden bahsetmiş ve onların kızlar ve kız kardeşler ile evlenmenin mübah olup farz ibadetlerin kendilerinden düştüğünü ilan ettiklerini belirtmiştir.⁴⁷ Ayrıca o daha da ileriye giderek İmamiyye fırkalarının tamamının Kur'an'a ve Hz. Muhammed'den gelen haberlere, Müslümanların elinde olan şeriata itimat edilemeyeceği kanaatinde olduğunu, Mehdi ismini verdikleri ve ileride ortaya çıkıp kendilerine şeriati öğretecek bir imamı beklediklerini ve şu anda kendilerinin dini bir yerlerinin olmadığına inandıklarını belirtmektedir. Bundan maksatlarının ise imamet hususunda kelamı gerçekleştirmek değil, şeri tekliflerdeki külfeti düşürmek olduğunu ve şeri haramların helalleştirilmesi konusunda daha geniş davranmayı kast ettiklerini ifade etmiştir.⁴⁸ Böylece İsferayini, şeriata neshi görüşünü tüm Şîa'ya nispet etmiştir.

Bağdâdî, Eş'arî gelenek içerisinde ilk defa Şîilerle sosyal ilişkilerin nasıl olacağını belirlemeye çalışan isim olmuştur.⁴⁹ Daha ziyade Gulat fırkaların özelliklerini saydıktan sonra bunların İslam ümmetinden olmadığını ve hiçbir değerlerinin olmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte İmamiyye'nin de dâhil olduğu heva ehlinde olan fırka mensuplarının ise bazı bakımlardan İslam ümmetinden sayıldıklarını, bu nedenle Müslüman mezarlığına defnedilme, Müslümanlarla birlikte savaşa çıktıkları takdirde ganimet ve feyden pay alma, mescitlerde namaz kılma gibi hususlarda İslam toplumunun geri kalanından farkları olmadıklarını ifade etmiştir. Ancak cenaze namazlarının kılınmayacağını, kestiklerinin helal olmadığını, onlarla evliliğin mümkün olmadığını da ilave etmiştir. Bağdâdî, Bâtınîlerin de dâhil olduğu Gulat'ın ise mürtetlerle aynı hükme tabi tutulması gereken, kestiklerini yemenin, kadınları ile nikâhlanmanın helal olmadığı ve cizye karşılığında Müslümanların yurdunda yaşamalarına dahi müsamaha gösterilemeyecek olan kesim olduğunu belirtmektedir.⁵⁰

İmamet konusunda müstakil eserler de kaleme almış olan diğer bir Eş'arî âlim el-Cüveynî (478/1085) ise, kelam ilminde Bâkılânî'den faydalandığını hatta onun kitaplarından on iki bin varak ezberlediğini söylemiştir. İmamet bahsinde de Bâkılânî'nin ve diğer imamlarının imamet konusunda uzun ve detaylı kitaplar yazdıklarını, o kitaplarda araştırmacıyı ikna edecek, konunun amacını kavramak ve en ileri seviyesini anlamak isteyenleri irşad edecek bilgiler verdiklerini belirtmiştir. Kendi eserinin amacının ise; konunun esaslarını irdelemek, imamet konusundaki kesin bilgilerle ictihadi bilgileri birbirlerinden ayırmak olduğunu ifade etmiştir.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Avcu, Ali, "Erken Dönem İsmaililiğinde Şeriata Neshi Sorunu Üzerine", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, c. 13, sayı: 2, s. 267-287; "Fatımî-Karmatî İlişimine Dair Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, c. 13, sayı: 2, s. 250-254.

⁴⁷ el-İsferayini, *Dini Basiret İtikadi Mezhepler ve Ehl-i Sünnet*, s. 148.

⁴⁸ el-İsferayini, *Dini Basiret İtikadi Mezhepler ve Ehl-i Sünnet*, s. 48.

⁴⁹ Toru, *Eş'ari Makalat Geleneğinde İmamiyye Algısı*, s. 248 vd.

⁵⁰ el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 14, 179.

Eş'arî ve Bâkılânî gibi Şîa'nın nass iddiasını reddetmekle imamet bahsine başlayan Cüveynî'nin, zaman zaman kendinden görüşler ve metodlar sunmakla birlikte, metod ve fikirler noktasında Bâkılânî'yi örnek aldığı görülmektedir.⁵¹

Aslında imamet bahsinin Şîi karşıtlığı üzerinden ele alınmasını, dönemin genel karakteristiği olarak görmek mümkündür. İmamet bahsinde ele alınan konular bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bâkılânî'den sonra da Eş'arî geleneğin Mâverdî (450/1058), Cüveynî (478/1085) ve Gazâlî'de de (505/1111) imamet dolayısıyla siyasetle ilgili hususlar etraflıca ele alınmış, bu konuda müstakil eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu çizgide Büveyhîlerin Bağdat'taki etkisi, Fâtımîlerin sınırlarını hızla genişletmesi ve dâîlerin faaliyetleri etkili olmuş gözükmektedir. Bu tehditler karşısında Abbasi hilafetini korumak, sonraki süreçte de Abbasilerle birlikte Selçukluların meşruiyetini savunmak asli görevlerden biri haline gelmiştir. Şîa'nın iddialarının merkezinde imamın nassla tayini ve onun soyundan devam etmesi olduğu için mesele bu dönemde daha ziyade ilk dört halifenin hilafeti ve nassın bulunmayışı çerçevesinde tartışılmıştır.⁵² Bu nedenle de Ehl-i Sünnet'in siyaset anlayışının, ilk dört halife, Emeviler ve Abbasiler döneminde yaşanan siyasi tecrübeden hareketle, Şîa'nın imamet nazariyesine tepki olarak oluşturulduğu⁵³ ileri sürülmüştür. Hatta Ehl-i Sünnet'in bu konuda hemen hemen en son konuşan grup olduğuna ve özellikle Şîa'nın yönetimle ilgili görüş ve itirazlarına bir cevap geliştirerek görüş ve tavırlarını ortaya koyduğuna dikkat çekilmiştir.⁵⁴

Değerlendirme

Bâkılânî, Mütekaddimun Eş'arîlerin öne çıkan âlimlerinden birisidir ve Eş'arîliğin sistemleşmesinde oldukça etkili olmuştur. Onun Şîilik eleştirileri de Eş'arî geleneğin yaklaşımını takip etmek açısından önemlidir. Onun fikirleri sonraki âlimler tarafından bazen olduğu gibi benimsenmiş bazen de geliştirilerek takip edilmiştir. Şîilik eleştirisinin, erken dönemlerden itibaren daha ziyade imamet bahsi üzerine yoğunlaştığı söylenebilir. Bâkılânî'de de görüldüğü üzere bu noktada Hz. Ebu Bekir'in hilafeti, hilafet sırası ve bunun faziletle ilişkisi, imametın Kureyşliliği, Hz. Ali'nin hilafeti, imametın nass ile belirlenip belirlenmediği, imamın seçimle belirlenişi temel meseleler olmuştur. Bâkılânî, Şîilerin görüşlerini çürütecek ve onlara karşı kendi görüşlerini temellendirecek şekilde fikirlerini ortaya koymuştur. Şîileri imametın nass ve tayinle belirlendiği iddiası noktasında eleştirmekle beraber kendi görüşlerini delillendirirken ayet ve hadisleri kullanmaktan çekinmemiştir. Ayrıca o imamet meselesini haber ve haberin bilgi değeri üzerinden ele alarak tartışmış ve eleştirilerini

⁵¹ Geçit, Mehmet Salih, "Cüveynî'nin Hilâfet Anlayışı", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler*, 2014, c. XVIII, sayı: 58, s. 500-501.

⁵² Sonraki dönemlerde de aynı tartışmaların devam ettiği görülmektedir. Bkz. Akkoyunlu, İsmail, *İbn Teymiyye'nin Şîa'ya Reddiyesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

⁵³ Kutlu, Sönmez, "Ehl-i Sünnet Siyaset Anlayışının Dinî Temellerinin Sorgulanması", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2008, c. I, sayı: 1, s. 15.

⁵⁴ Okumuş, Ejder, "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın Bir Meşrûiyet Aracı Olarak İcat ve İstihdamı", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2005, c. V, sayı: 3, s. 52.

temellendirmiştir. Onun imametle ilgili yaklaşımının diğer Eş'arî âlimler tarafından da benimsendiği görülmektedir.

Bâkılânî'nin Bâtınîlere reddiyesi de Şîlik eleştirilerinin diğer yönünü oluşturmaktadır. Günümüze ulaştığından yakın tarihte haberdar olunan *Keşfu'l Esrar* adlı eseri doğrudan Bâtınîlere yönelik bir reddiyedir ve yazılan ilk reddiyelerden olması hasebiyle oldukça önemlidir. Böylece ilk dönemlerden başlayarak Sünnî âlimlerin Bâtınîliğe yaklaşımı bir ölçüde tespit edebilmek ve reddiyelerin seyrini takip etmek mümkün olabilmektedir. Ayrıca Fâtımîler ve Karmatilerle muasır bir şahıs olarak eserini ortaya koymuş olması da dikkate değerdir. Onun döneminde ve sonrasında yaşananların bu eserde ve sonraki reddiyelerdeki yansımaları da takip edilebilir. Bâkılânî, Bâtınîlere yönelik eleştirilerini tevil anlayışlarını merkeze koyarak yapmıştır. Âlem anlayışları hakkında da bilgi vermiş ve onların iki İlah kabul ettiklerini belirterek eleştirilerini yöneltmiştir. Bâtınîlerinin diğer kültürlerden etkilerine dikkat çekerek İslam dışı olarak vasıflandırdığı yönlerini öne çıkarmıştır. İmamların soyları hakkında da bilgi veren Bâkılânî, Fâtımîlerin nesebini Meymun el-Kaddah'a dayandırarak neseplerinin sahih olmadığı görüşünü benimsemiştir. Onun eserinde dikkat çeken hususlardan birisi de, Bâtınîlerin haşhaş kullandıklarına dair verdiği bilgilerdir. Tespitlerimize göre bu iddia en erken bu kaynakta yer almaktadır ve böylece daha sonra onların Haşhaşyyin olarak adlandırılmalarına zemin hazırlamıştır. Bâkılânî'nin bu eseri sonraki Bâtınîlik reddiyeleri için bir örnek oluşturmuştur.

Kaynakça

- Akkoyunlu, İsmail, *İbn Teymiyye'nin Şia'ya Reddiyesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Avcu, Ali, "Erken Dönem İsmaililiğinde Şeriatın Neshi Sorunu Üzerine", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, c. 13, sayı: 2, s. 267-287.
- "Fatımî- Karmatî İlişkisine Dair Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, c. 13, sayı: 2, s. 243-265.
- Aydınlı, Osman, "Mu'tezilî Siyaset Düşüncesinde Değişim Süreci: Kâdî Abdulcebbar'ın İmâmet Anlayışı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, c. V, sayı: 1, s.113-146.
- el-Bağdâdî, Abdulkahir, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Ömer Aydın, İşaret Yayınları, İstanbul 2016.
- Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev.: Ethem Ruhi Fıçlalı, TDV, Ankara 2011.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî, *Kitabu Temhidü'l-evail ve telhisü'd-delail*, tahk.: 'İmadüddin Ahmed Haydar, Müessesetü'l-kütübi's-sakafiye, Beyrut, 1993.
- el-Beyhî, İbrahim Muhammed İbrahim, *Keşfu'l-esrar ve hetkü'l-estar li Ebî Bekr el-Bâkılânî dirase ve tahkik*, Camiatu Ümmü'l-Kura, Suudi Arabistan 2015.

- Bulut, Halil İbrahim, “Şiî-Usuli Gelenekte Hz. Ali ve İmametinin Dayanakları: Şeyh Müfid Örneği”, *Hazreti Ali Sempozyum Bildirileri*, İzmir 2009, s. 75-115.
- ed-Demîcî, Ahmed Abdurrahman, *Keşfu'l-esrar ve hetkü'l-estar li Ebî Bekr el-Bâkılânî dirase ve tahkik el-kısmu's-sani*, Camiatu Ümmü'l-Kura, Suudi Arabistan 2015.
- Eşit, Davut, “Eş'arîliğin Fıkhi Mezheplerdeki Temsiliyeti”, *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri 21-23 Eylül 2014*, 2015, c. II, s. 593-614.
- Geçit, Mehmet Salih, “Cüveynî'nin Hilâfet Anlayışı”, *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* -, 2014, c. XVIII, sayı: 58, s. 485-504.
- Gölcük, Şerafeddin, “Bâkılânî”, *DİA*, IV/532.
- el-Hayyat, Ebu'l-Hüseyn (300/912), *Kitabu'l-İntisar ve'r-Red ale'r-Ravendiyyi'l-Mulhîd*, tahk.: Albert Nasri Nader, Beyrut 1957.
- Hizmetli, Sabri, “Kitâbu'l-Osmâniyye'ye Göre Câhız'ın İmâmet Anlayışı”, *AÜİFD*, 1983, c. XXVI, s. 681-716..
- İbn Haldun, *Mukaddime*, haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2016.
- el-İsferayini, Ebu'l Muzaffer Şehfur, *Dini Basiret İtikadi Mezhepler ve Ehl-i Sünnet*, çev. Mustafa Özgen, Palet Yayınları, Konya 2017.
- Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2013.
- Kutlu, Sönmez, “Ehl-i Sünnet Siyaset Anlayışının Dinî Temellerinin Sorgulanması”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2008, c. I, sayı: 1, s. 7-26.
- Makdisî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, ed.: M. D. De Goeje, Leiden 1906.
- Nas, Abdülhakim, *İmamet Probleminin Sünni Literatüre Girişi ve Bâkılânî'ye Göre İmamet*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Okumuş, Ejder, “Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın Bir Meşrûiyet Aracı Olarak İcat ve İstihdamı”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 2005, c. V, sayı: 3, s. 47-59.
- Öz, Mustafa, “Haşîsiyye”, *DİA*, XVI/418.
- Şeyh Müfid, *Meseletün Uhra fi'n-Nass ala Ali (as)*, tahk.: Muhammed Rıza el-Ensari, 1993.
- et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, tahk.: Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, Dârü'l-Mearîf, Kahire ts., c. VIII.
- Toru, Ümüt, *Eş'ari Makalat Geleneğinde İmamiyye Algısı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.